

QIMMATBAHO TOSH VA METALLARNING TARIXIY ETIMALOGIYASI.

Nuraddinova Sabohat Otaboy qizi

Xorazm viloyati Hazoras p tumani 17-son umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Etimologiya (ἔτυμον — haqiqat va λόγος [logiya] — soʻz; soʻzning haqiqiy maʼnosi) — 1) soʻz va morfemalarning kelib chiqishini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi; 2) soʻzning kelib chiqishini aniqlashga qaratilgan tadqiqot usullari majmui; 3) soʻzning kelib chiqishi. 19-asr tilshunosligida "Etimologiya" termini "grammatika" maʼnosida ham qoʻllangan.*

Kalit soʻzlar: *Qimmatbaho toshlar, olmos, yoqut, sapfir, korund.*

Tilshunoslik boʻlimi hisoblangan Etimologiyaning asosiy vazifasi qadimiy manbalarni hamda til lugʻat tarkibining shakllanish jarayonini va uning dastlabki, qadimiy holatini tiklashdan iborat. Har bir til leksikasida muayyan miqsordagi soʻzlar bor, ularning shakli bilan maʼnosi oʻrtasidagi bogʻliqlik shu til egalari uchun tushunarsiz boʻlib qolgan, chunki soʻzning tarixan oʻzgarib borishi uning dastlabki shakl va maʼnosini xiralashtirib qoʻyadi, bunday soʻz strukturasi tildagi mavjud yasaliş qoliplari orqali izohlab boʻlmaydi. Etimologik tahlilning maqsadi muayyan soʻzning qachon, qaysi tidda, qanday yasaliş qolipi boʻyicha, qaysi til materialini asosida qanday shakl va maʼnoda paydo boʻlganini aniqlashdir. Etimologik tahlilning asosiy metodi qiyosiy-tarixiy usul boʻlib, u fonetik qonuniyatlar, morfologik qoidalar, morfologik oʻzgarishlarga tayanib ish koʻradi. Bunday tadqiqot natijalari til tizimi va strukturasiidagi turli jarayonlarni hamda soʻzlarning etimologik maʼnolarini aniqlashda, etimologik lugʻatlar tuzishda ahamiyatlidir. Muayyan til uchun oʻzlashma hisoblangan soʻzlar Etimologiyasini aniqlash unchalik qiyin emas. [1]

Qimmatbaho toshlar odamlarni doimo hayratga solib kelgan. Ming yillar davomida odamlar oʻzini kasallik va yovuz ruhlardan himoya qilish maqsadida ulardan tumor sifatida foydalangan. Baʼzi toshlar yordamida ularning egasi kelajakni bashorat qila oladi deb hisoblashgan. Boshqa bir toshlar esa goʻyoki gumon qilinuvchining aybdor yoki aybsiz ekanini aniqlashga imkon bergan. Qadimgi davrlarda qimmatbaho toshlar faqat rangiga koʻra farqlangan. Qizil rangdagi toshlarni yoqut deb atashgan. Barcha yashil toshlar zumrad, koʻk toshlar esa sapfir deb nomlangan. [2] Keyinchalik baʼzi toshlar boshqalariga qaraganda mustahkamroq va chidamliroq ekani maʼlum boʻldi. Shuningdek, qimmatbaho toshlarning narxi nafaqat rangi, yaltiroqligi va noyobligi, balki ularning mustahkamligiga ham bogʻliqligi aniq boʻldi. Masalan, bugungi kunda olmoslar eng qimmat tosh hisoblanadi, chunki ular goʻzalligidan tashqari, boshqa toshlarga nisbatan eng yuqori mustahkamlikka ega. Barcha chaqnoq toshlar qimmatbaho toshlar deb ataladi. Aniqroq aytadigan boʻlsak, faqat toʻrtta eng qimmat tosh: olmos, yoqut, zumrad va sapfiri qimmatbaho tosh deb hisoblash mumkin. Boshqalari yarim qimmatbaho toshlar sanaladi, ular: opal, ametist, topaz. Koʻplab qimmatbaho va yarim qimmatbaho toshlar bir-biri bilan chambarchas

bog'liq. Qimmatbaho toshlarning eng qimmatlari bo'lgan olmos tuzilishi jihatidan eng soddasidir. U bitta kimyoviy element — sof ugleroddan iborat. Yoqut va sapfir "korundlar"ga (oksidlar sinfiga mansub mineral) oid. Korundda oz miqdorda temir borligi sababli yoqutlar karmin (qizg'ish) rangga ega. Turli xil oksidlarning mavjudligi sapfirlarga ko'k va moviy ranglarning o'zgacha tuslarini beradi. Ko'pgina qimmatbaho toshlar silikatlarining turli birikmalaridan iborat. Topaz va turmalin ham granat (yoqut) va jadeitlar singari silikatlar oilasiga mansub. Ayrim arzonroq chaqnoq toshlar sof kremniy dioksididan tashkil topgan kvars guruhiga kiradi. Ular orasida ametist ham bor. Opal tarkibida 5–10 foiz suv bo'lgan kremniy dioksidi hisoblanadi. Aytgancha, opalni o'z egasiga baxtsizlik keltiruvchi oz sonli qimmatbaho toshlardan biri deb hisoblashadi. Hozirgi vaqtda sun'iy chaqnoq toshlarni yaratish uchun ilk qadamlar tashlanmoqda. Ular orasida olmos, zumrad, yoqut va sapfirlar bor. Bular soxta emas, haqiqatan ham tabiiy toshlar bo'lib, faqat laboratoriyalarda yaratiladi. [3]

Qizil olmos — o'z oilasining eng qimmatbaho vakili hamda dunyodagi eng qimmatbaho tosh. Insoniyatning butun tarixi davomida ushbu mineralning bor-yo'g'i bir nechta nusxasi topilgan va ularning ko'pchiligi juda kichik — 0,5 karatdan ham kamroq vaznga ega. Rangli olmoslarning yagona koni Avstraliyaning Argayl konida joylashgan, u yerda har yili bunday toshlardan sanoqli miqdorda qazib olinadi. [4]

Temirni zamonamizning asosiy metalli deb atash mumkin. Ushbu kimyoviy element juda yaxshi o'rganilgan. Shunga qaramay, olimlar temir qachon va kim tomonidan kashf etilganini bilishmaydi: bu juda uzoq vaqt oldin edi. Inson eramizdan avvalgi 1-ming yillikning boshlarida temirdan yasalgan buyumlardan foydalana boshlagan. Bronza davri o'rnini temir davri egalladi. Yevropa va Osiyoda temir metallurgiyasi 9—7-asrlardayoq rivojlana boshladi. Miloddan avvalgi. Inson qo'liga tushgan birinchi temir, ehtimol g'ayritabiiy kelib chiqishi. Har yili Yerga mingdan ortiq meteorit tushadi, ularning ba'zilari temir, asosan nikel temirdan iborat. Topilgan temir meteoritlarning eng kattasi og'irligi 60 tonnaga yaqin. U 1920 yilda Afrikaning janubi-g'arbiy qismida topilgan. "Samoviy" temirning bitta muhim texnologik xususiyati bor: qizdirilganda bu metallni zarb qilish mumkin emas, faqat sovuq meteorik temirni zarb qilish mumkin. "Samoviy" metallardan yasalgan qurollar ko'p asrlar davomida juda noyob va qimmatbaho bo'lib qoldi. Temir - bu urush metalli, ammo u tinch texnologiyaning eng muhim metallidir. Olimlarning fikricha, Yerning yadrosi temirdan iborat va umuman olganda u Yerdagi eng keng tarqalgan elementlardan biridir. Oyda temir ikki valentli holatda va mahalliy holatda ko'p miqdorda topilgan. Xuddi shu shaklda temir ham Yerdagi mavjud bo'lib, undagi qaytaruvchi atmosfera oksidlovchi, kislorodga aylanmaguncha mavjud edi. Hatto qadimgi davrlarda ham ajoyib hodisa - temirning magnit xususiyatlari kashf etilgan, bu temir atomining elektron qobig'ining strukturaviy xususiyatlari bilan izohlanadi. Qadim zamonlarda temir juda qadrlangan. Temirning asosiy qismi sanoatda o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan konlarda. Yer qobig'idagi zahiralari bo'yicha temir barcha elementlar orasida kislorod, kremniy va alyuminiydan keyin 4-o'rinni egallaydi. Sayyoramizning yadrosida ko'proq temir bor. Ammo bu uskuna mavjud emas va yaqin kelajakda paydo bo'lishi dargumon. Ko'pchilik temir - 72,4% -

magnetitda. SSSRdagi eng yirik temir ruda konlari - Kursk magnit anomaliyasi, Krivoy Rog temir rudasi koni, Uralda (Magnitnaya, Baland, Blagodat tog'lari), Qozog'istonda - Sokolovskoye va Sarbayskoye konlari. Temir yaltiroq kumush-oq metall bo'lib, uni qayta ishlash oson: kesish, zarb qilish, o'rash, shtamplash.[5]

Olympiodrus (6-asr), yunon faylasufi va munajjim, Iskandariya maktabining professori. U antik davrning 7 ta sayyorasini 7 ta metal bilan bog'ladi va bu metallarning belgilanishini sayyoralar belgilari bilan kiritdi (Oltin-Quyosh, Kumush-Oy, Merkuriy-Merkuriy, Mis-Venera, Temir-Mars, Qalay-Yupiter, Qo'rg'oshin-Saturn).). Olympiodrus (6-asr), yunon faylasufi va munajjim, Iskandariya maktabining professori. U antik davrning 7 ta sayyorasini 7 ta metal bilan bog'ladi va bu metallarning belgilanishini sayyoralar belgilari bilan kiritdi (Oltin-Quyosh, Kumush-Oy, Merkuriy-Merkuriy, Mis-Venera, Temir-Mars, Qalay-Yupiter, Qo'rg'oshin-Saturn).). "Metal" atamasi yunoncha metallon so'zidan kelib chiqqan (metalleuo - men qazaman, erdan meniki). Alkimyoviy kontseptsiyalarga ko'ra, metallar sayyoralar nurlari ta'sirida erning ichaklarida paydo bo'lgan va asta-sekin juda sekin yaxshilanib, kumush va oltinga aylangan. Alkimyogarlarning metallarni "metallikning boshlanishi" (simob) va "yonuvchanlikning boshlanishi" (oltingugurt) dan iborat murakkab moddalar deb hisoblashgan.

Qo'rg'oshin (lot. Plumbum) Qo'rg'oshin - ko'k-kulrang yumshoq va og'ir metall, u rangli metallidir. Yer qobig'idagi qo'rg'oshin miqdori og'irlik bo'yicha $1,6 \times 10^{-3}\%$ ni tashkil qiladi. Mahalliy qo'rg'oshin juda kam uchraydi. Qo'rg'oshin ko'pincha sulfid PbS shaklida topiladi. Bu mo'rt, yaltiroq kulrang mineral galena yoki qo'rg'oshin yorqinligi deb ataladi. Qo'rg'oshin $327,4^\circ \text{S}$ da eriydi va 1725°S da qaynaydi. Uning zichligi $11,34 \text{ g/sm}$. Qo'rg'oshin - plastik, yumshoq metall: u pichoq bilan kesilgan, tirnoq bilan tirnalgan. Havoda u tezda yupqa PbO oksidi qatlami bilan qoplanadi. Suyultirilgan xlorid va sulfat kislotalar qo'rg'oshinga deyarli ta'sir qilmaydi, lekin u konsentrlangan sulfat va nitrat kislotalarda eriydi. XIV asrning o'rtalaridan boshlab. o'qotar qurollar uchun o'qlar 15-asrda qo'rg'oshindan quyilgan. Germaniyada Gutenberg mashhur tipografik surma, qo'rg'oshin va qalay yoki hart qotishmasini tayyorladi va kitob chop etishga asos soldi. Past eriydigan, ishlov berish oson, qo'rg'oshin bugungi kunda keng qo'llaniladi. Qo'rg'oshin rentgen nurlari va radioaktiv nurlanishni yaxshi qabul qiladi.[6]

Xulosa:

Inson tomonidan ilgari kashf etilgan metallar - mis, temir, qalay, qo'rg'oshin, simob - slavyan tillarida slavyanacha nomlarga ega ekanligiga e'tibor qaratiladi. "Mis" - yumshoq, "temir" - tugunli (men "pichoq, kesish" versiyasi haqida ham o'qiganman), "qalay" - quyma (o'sha qalay, qo'rg'oshin eriydi), simob - spinlar ("burilish" dan - "uch, tushish", Vasmerga qarang) - bu ushbu metallar nomlarining eng ehtimol etimologiyasi. Taqqoslash uchun: keltlar temirning o'z nomiga ega - keltlar Evropada temir asrini boshlagan, u miloddan avvalgi 11-10-asrlarda Zakavkazda temirning rivojlanishi bilan boshlangan. German tillari guruhida temir va qo'rg'oshin nomlari keltlardan, mis - lotinlardan (Kipr nomidan, lotinlar mis olgan joydan) olingan. Ya'ni, nemislar bu metallar haqida boshqalardan bilib oldilar. Antik davrda metallarning nomlari o'z ona tillarida etimologiyaga ega bo'lgan barcha xalqlar bu metallarni o'zlari kashf etgan, degan fikrni aytishga jur'at etgan bo'lardim. Ya'ni,

proto-slavyanlar misni o'zlari uchun kashf qildilar va uni o'zlari bu so'z deb atadilar, chunki hatto yaqin Boltiqbo'yi tillarida mis boshqacha nomlanadi va boshqalarga o'xshamaydi. Eng mantiqiy taxmin: slavyanlarning ajdodlari va Baltlarning ajdodlari mis metallurgiyasini bir-biridan va boshqa xalqlardan mustaqil ravishda o'zlashtirgan. Agar shunday bo'lsa, bu shimoliylarning janubiy tsivilizatsiyalar bilan aloqasidan ancha oldin sodir bo'lgan, ular mis davri ancha oldin boshlangan va bu holda proto-Balto-slavyanlar bu nomni olgan bo'lar edi. Xuddi nemislar keltlardan temir nomini qabul qilganidek. Ya'ni, miloddan avvalgi uchinchi ming yillikda slavyanlarning ajdodlari, hech bo'lmaganda, mahalliy mis bilan tanish bo'lgan (bu haqda ko'proq "Mis qadimgi tarix guvohi" inshosida).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. The Metallurgy of the Common Metals, Gold, Silver, Iron, Copper, Lead, and Zinc, by Leonard S. Austin. 2012.[1]
2. А.С. Хасанов, К.С. Санакулов, А.А. Юсупходжаев. Рангли металлар металлургияси. Ўқув қўлланма. –Т.: Фан, 2009. - 284 б. [2]
3. Худояров С.Р., Валиев Х.Р. Оғир рангли металлар металлургияси фанидан лаборатория ишларини бажариш учун услубий кўрсатма. – Т.: ТошДТУ, 2010. – 26 б.[3]
4. Худояров С.Р., Саидова М.С., Бердияров Б.Т. Оғир рангли металлар металлургияси. Амалиёт ишлари учун услубий қўлланма. – Т.: ТошДТУ, 2012. – 62 б. [4]
5. Гудима Н.В. и др. Технологические расчеты в металлургии тяжелых цветных металлов. - М.: Металлургия, 2007.- 255 с.[5]
6. Юсупходжаев А.А. Оғир металлар металлургияси. Маърузалар тўплами. –Т.: ТошДТУ, 2002. - 119 б.[6]